International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय परिवर्तन : भूतकाळाचे संदर्भ, वर्तमानातील वास्तव आणि भविष्यातील वाटचाल

प्रा. योगेश शांतीलाल पटेल
पूज्य साने गुरुजी विद्या प्रसारक मंडळाचे
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, शहादा
जिला नंदुरबार - 425409

सारांश :

स्वातंत्र्योत्तर भारताचा राजकीय प्रवास हा केवळ सत्तांतरांचा इतिहास नसून भारतीय समाजाच्या बदलत्या आकांक्षा, सामाजिक संरचना, आर्थिक धोरणे, संघराज्यीय संबंध आणि लोकशाही मूल्यांच्या विकासाचा व्यापक पट आहे. 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतासमोर लोकशाही राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचे तसेच विविध धर्म, भाषा, जाती, प्रदेश आणि सामाजिक-आर्थिक स्तर असलेल्या समाजाला एका घटनात्मक चौकटीत एकत्र ठेवण्याचे आव्हान होते. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारतीय राज्यघटना लागू झाल्यानंतर सार्वभौम प्रजासत्ताक, संसदीय लोकशाही, सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार आणि मूलभूत अधिकार यांच्या आधारे भारतीय राजकीय व्यवस्थेची पायाभरणी झाली.[1]

1951-52 मधील पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून काँग्रेसच्या दीर्घकालीन वर्चस्वापर्यंत, 1967 नंतरच्या राजकीय स्पर्धेपासून 1975-77 च्या आणीबाणीपर्यंत आणि 1989 नंतरच्या आघाडीच्या राजकारणापासून 2014 नंतरच्या बहुमताधारित राजकारणापर्यंत भारतीय राजकारणाने अनेक महत्त्वपूर्ण वळणे घेतली. प्रादेशिक पक्षांचा उदय, मंडल आयोगानंतरचे सामाजिक न्यायाचे राजकारण, आर्थिक उदारीकरण, ओळखाधारित राजकारण आणि डिजिटल माध्यमांचा विस्तार यांनी राजकीय परिवर्तनाला नवी दिशा दिली. वर्तमान काळात भारतीय राजकारणासमोर लोकशाहीतील व्यापक जनसहभाग, महिलांचा वाढता सहभाग, डिजिटल शासन आणि विकासाभिमुख राजकारण या सकारात्मक शक्यता आहेत, परंतु राजकीय ध्रुवीकरण, निवडणुकीतील आर्थिक प्रभाव, दिशाभूल करणारी माहिती, सामाजिक विषमता आणि संस्थात्मक स्वायत्ततेविषयीचे प्रश्न ही गंभीर आव्हानेही आहेत. त्यामुळे भविष्यात भारतीय लोकशाही अधिक समावेशक, पारदर्शक, उत्तरदायी आणि घटनात्मक मूल्यांशी बांधील राहणे आवश्यक आहे. या लेखात स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय परिवर्तनाचा ऐतिहासिक मागोवा घेत वर्तमानातील वास्तवाचे विश्लेषण आणि भविष्यकालीन राजकीय दिशेचा चिकित्सक विचार करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द :

स्वातंत्र्योत्तर भारत, राजकीय परिवर्तन, भारतीय लोकशाही, राज्यघटना, काँग्रेस वर्चस्व, आघाडीचे राजकारण, प्रादेशिक पक्ष, सामाजिक न्याय, आर्थिक उदारीकरण, संघराज्यवाद, राजकीय ध्रुवीकरण, डिजिटल लोकशाही.

प्रस्तावना:

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा देशासमोर राजकीय स्वातंत्र्याचे रूपांतर स्थिर आणि लोकाभिमुख शासनव्यवस्थेत करण्याचे मोठे आव्हान होते. ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीमधून बाहेर पडताना देशाची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती अत्यंत

विषम होती. गरिबी, निरक्षरता, जातीय विषमता, प्रादेशिक असमानता, विस्थापन आणि फाळणीमुळे निर्माण झालेली सामाजिक अस्थिरता या सर्व प्रश्नांच्या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीची उभारणी करावी लागली. अशा परिस्थितीत भारतीय राज्यघटनेची निर्मिती हा आधुनिक भारताच्या राजकीय इतिहासातील सर्वांत महत्त्वाचा टप्पा ठरला. राज्यघटनेने भारताला सार्वभौम, लोकशाही प्रजासत्ताकाची दिशा दिली. प्रस्तावनेतील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये भारतीय राष्ट्रनिर्मितीची वैचारिक पायाभरणी ठरली. त्याचबरोबर सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार स्वीकारून भारताने राजकीय समानतेचा मूलभूत सिद्धान्त प्रत्यक्षात आणला. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या नोंदीनुसार 1951-52 मध्ये झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत लोकसभेच्या 489 जागांसाठी निवडणूक घेण्यात आली.[2] ही निवडणूक स्वतंत्र भारतातील लोकशाहीच्या संस्थात्मक प्रवासाचा महत्त्वपूर्ण प्रारंभबिंदू होती.

स्वातंत्र्योत्तर राजकारणाचा अभ्यास करताना केवळ कोणता पक्ष सत्तेवर आला आणि कोणता पक्ष पराभूत झाला, एवढ्यावर मर्यादित राहता येत नाही. राजकीय परिवर्तनामागे सामाजिक रचना, आर्थिक धोरणे, जातीय-सामाजिक चळवळी, प्रादेशिक अस्मिता, धार्मिक राजकारण, माध्यमे, तंत्रज्ञान आणि नागरिकांच्या बदलत्या अपेक्षा यांचा परस्पर संबंध असतो. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय परिवर्तन हे बहुआयामी प्रक्रियेच्या स्वरूपात समजून घेणे आवश्यक आहे.
या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत लेखात भारतीय राजकारणाच्या ऐतिहासिक वारशाचा मागोवा घेत वर्तमानातील राजकीय वास्तवाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर भविष्यात भारतीय लोकशाहीसमोर कोणत्या दिशा आणि आव्हाने असतील, याचाही विचार करण्यात आला आहे.

1. राज्यघटनात्मक पायाभरणी आणि लोकशाही राष्ट्रनिर्मिती:

स्वातंत्र्यानंतर भारताने संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला. राज्यघटनेने विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका यांच्यात अधिकारांचे विभाजन केले. केंद्र आणि राज्यांमधील अधिकारांचे विभाजन करून संघराज्यीय रचनेची निर्मिती करण्यात आली. मूलभूत अधिकारांद्वारे नागरिकांच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्यात आले आणि राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांद्वारे सामाजिक-आर्थिक न्यायाचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले.[3]

भारतीय लोकशाहीची सर्वांत मोठी वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार. भारताने स्वतंत्रतेच्या प्रारंभीच सर्व प्रौढ नागरिकांना मतदानाचा अधिकार दिला. सामाजिक आणि आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात असतानाही राजकीय समानतेचा हा निर्णय अत्यंत दूरदर्शी होता. 1951-52 ची पहिली सार्वत्रिक निवडणूक अनेक अर्थांनी ऐतिहासिक ठरली. निवडणूक आयोगाच्या माहितीनुसार या निवडणुका 1951 ते 1952 या कालावधीत घेण्यात आल्या आणि पहिल्या लोकसभेत 489 सदस्य होते.[4] देशात मोठ्या प्रमाणावर निरक्षरता आणि मर्यादित दळणवळण असूनही निवडणूक प्रक्रिया यशस्वीपणे राबविण्यात आली. त्यामुळे लोकशाही ही केवळ घटनात्मक संकल्पना न राहता भारतीय जनजीवनाचा भाग बनू लागली.

2. काँग्रेस वर्चस्व आणि प्रारंभीचे राजकीय स्थैर्य:

स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या काही दशकांत भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे राजकारणावर वर्चस्व राहिले. स्वातंत्र्य चळवळीतील नेतृत्व, देशभरातील संघटनात्मक जाळे आणि विविध सामाजिक गटांना सामावून घेण्याची क्षमता यामुळे काँग्रेसला व्यापक जनाधार मिळाला. या कालखंडाला अनेक अभ्यासकांनी 'काँग्रेस प्रणाली' असे संबोधले आहे. काँग्रेस हा केवळ एक

राजकीय पक्ष न राहता विविध सामाजिक, प्रादेशिक आणि वैचारिक प्रवाहांना सामावून घेणारे व्यापक राजकीय व्यासपीठ बनले होते.[5] त्यामुळे सत्ताधारी पक्ष आणि विरोधक यांच्यातील पारंपरिक संघर्षाऐवजी काँग्रेसच्या अंतर्गत गटांमधील स्पर्धेलाही राजकीय महत्त्व प्राप्त झाले.

तथापि, काँग्रेसचे वर्चस्व म्हणजे भारतीय लोकशाहीत पर्यायी राजकारण नव्हते असे म्हणता येणार नाही. समाजवादी, कम्युनिस्ट, भारतीय जनसंघ आणि इतर पक्षांनी सरकारच्या धोरणांवर टीका करत पर्यायी राजकीय विचार मांडले. 1967 च्या निवडणुकीनंतर अनेक राज्यांमध्ये काँग्रेसला सत्तेपासून दूर व्हावे लागले. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या ऐतिहासिक नोंदींमध्ये 1967 ची निवडणूक स्वतंत्र महत्त्वाच्या निवडणुकांपैकी एक म्हणून नोंदविली आहे.[6] यामुळे भारतीय मतदारांच्या राजकीय निवडीचे महत्त्व वाढले आणि केंद्रातील राजकारणाबरोबरच राज्यांच्या राजकारणालाही अधिक महत्त्व प्राप्त झाले.

3. आणीबाणी : लोकशाहीच्या कसोटीचा कालखंड:

1975 ते 1977 हा भारतीय राजकीय इतिहासातील अत्यंत संवेदनशील कालखंड आहे. आणीबाणीच्या काळात नागरी स्वातंत्र्यांवर निर्बंध आले, विरोधी राजकीय नेत्यांना अटक करण्यात आली आणि माध्यमांच्या स्वातंत्र्यावर नियंत्रण आले. या कालखंडाने राज्यसत्तेच्या केंद्रीकरणाचे संभाव्य परिणाम भारतीय समाजासमोर स्पष्ट केले. मात्र 1977 मध्ये सार्वत्रिक निवडणूक घेण्यात आली आणि मतदारांनी सत्ताधारी काँग्रेसला पराभूत करून जनता पक्षाला सत्ता दिली. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या ऐतिहासिक निवडणूक नोंदींमध्ये 1977 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीची स्वतंत्र नोंद आहे.[7] या सत्तांतराचा भारतीय लोकशाहीच्या विकासावर दीर्घकालीन परिणाम झाला. निवडणुकीद्वारे सत्ताधारी पक्षाला नाकारण्याची क्षमता भारतीय मतदारांनी दाखवून दिली. लोकशाहीतील नागरिकांचे अंतिम सार्वभौमत्व केवळ घटनात्मक तरतुदीत नसून प्रत्यक्ष राजकीय कृतीतही आहे, हे या घटनेतून स्पष्ट झाले.

आणीबाणीचा अनुभव भारतीय लोकशाहीसाठी एक महत्त्वाचा धडा आहे. घटनात्मक संस्था, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, मुक्त माध्यमे आणि सक्रिय नागरिक समाज या लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी आवश्यक असतात. सत्तेचे केंद्रीकरण आणि संस्थात्मक नियंत्रण वाढल्यास लोकशाहीची गुणवत्ता कमी होऊ शकते, याची जाणीव या काळाने करून दिली.

4. प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि संघराज्यीय राजकारण:

1980 आणि 1990 च्या दशकात भारतीय राजकारणात प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर वाढला. भाषिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक आणि आर्थिक अस्मितांच्या आधारे अनेक पक्षांनी आपली राजकीय ओळख निर्माण केली. प्रादेशिक पक्षांचा उदय हा भारतीय संघराज्यवादाच्या राजकीय विकासाशी जोडलेला आहे. विविध राज्यांच्या स्थानिक प्रश्नांना राष्ट्रीय पक्षांकडून अपेक्षित महत्त्व मिळत नसल्याची भावना निर्माण झाली तेव्हा प्रादेशिक राजकीय शक्तींना विस्ताराची संधी मिळाली.

1989 नंतर केंद्रातील राजकारणात आघाडी सरकारांचे पर्व सुरू झाले. कोणत्याही एका पक्षाला स्पष्ट बहुमत न मिळाल्याने विविध पक्षांमध्ये सत्तासहकार्याची आवश्यकता निर्माण झाली. या प्रक्रियेमुळे प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय राजकारणात निर्णायक घटक बनले. या राजकीय परिवर्तनाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही पैलू आहेत. एका बाजूला यामुळे विविध प्रदेशांच्या आकांक्षांना राष्ट्रीय राजकारणात प्रतिनिधित्व मिळाले, तर दुसऱ्या बाजूला अस्थिर आघाड्या आणि सत्तेसाठी तात्कालिक राजकीय समझोते यामुळे शासनाच्या स्थैर्याबाबत प्रश्नही निर्माण झाले.

5. सामाजिक न्याय, मंडल राजकारण आणि प्रतिनिधित्वाचा विस्तार:

स्वातंत्र्योत्तर भारतीय राजकारणातील आणखी एक महत्त्वाचा बदल म्हणजे सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नाचे राजकीयीकरण. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न हळूहळू राष्ट्रीय राजकीय चर्चेच्या केंद्रस्थानी आला. मंडल आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी हा या प्रक्रियेतील निर्णायक टप्पा होता. सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांना प्रतिनिधित्व देण्याच्या प्रश्नामुळे भारतीय राजकारणातील पारंपरिक सामाजिक समीकरणे बदलली.

1990 च्या दशकात बहुजन समाज पक्ष, समाजवादी पक्ष आणि इतर सामाजिक आधार असलेल्या राजकीय पक्षांच्या वाढीमुळे वंचित समूहांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढले. यामुळे भारतीय लोकशाहीचा सामाजिक आधार विस्तारला. मात्र सामाजिक न्यायाचे राजकारण केवळ प्रतिनिधित्वापुरते मर्यादित राहता कामा नये. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, आर्थिक संधी आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांमध्ये समान संधी निर्माण करणे हे सामाजिक न्यायाचे व्यापक उद्दिष्ट असले पाहिजे.

6. आर्थिक उदारीकरण आणि राजकीय अपेक्षांमधील परिवर्तन:

1991 मध्ये भारताने आर्थिक उदारीकरणाची दिशा स्वीकारली. या धोरणात्मक बदलाने भारतीय अर्थव्यवस्थेबरोबरच राजकीय संस्कृतीवरही परिणाम केला. जागतिकीकरण, खासगीकरण, शहरीकरण आणि माहिती-तंत्रज्ञानाच्या विस्तारामुळे भारतीय समाजात नवीन मध्यमवर्गाचा विस्तार झाला. राजकीय चर्चेचा केंद्रबिंदू हळूहळू केवळ विचारसरणी आणि सत्तावाटप न राहता विकास, रोजगार, पायाभूत सुविधा, शिक्षण, आरोग्य आणि सार्वजनिक सेवांकडे वळला.

यामुळे ‘विकासाचे राजकारण’ ही संकल्पना अधिक प्रभावी झाली. मतदारांनी सरकारांकडून ठोस परिणामांची अपेक्षा करणे सुरू केले. त्याच वेळी आर्थिक विकासाचे फायदे समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचले नाहीत, त्यामुळे आर्थिक विषमता आणि सामाजिक असमानता ही आव्हानेही कायम राहिली.

7. 2014 नंतरचे राजकारण आणि सत्तेचे पुनर्केंद्रीकरण:

2014 च्या लोकसभा निवडणुकीनंतर भारतीय राजकारणात पुन्हा स्पष्ट बहुमताधारित केंद्र सरकारचे पर्व सुरू झाले. त्यानंतर राष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय स्पर्धेत नेतृत्वकेंद्री प्रचार, डिजिटल माध्यमांचा वापर, राष्ट्रीय सुरक्षा, विकास, कल्याणकारी योजना आणि सांस्कृतिक-राष्ट्रीय ओळख यांना मोठे महत्त्व प्राप्त झाले. 2019 मध्येही केंद्रात बहुमताधारित सरकार कायम राहिले. 2024 च्या लोकसभा निवडणुकीत मात्र कोणत्याही एका पक्षाला स्वतःच्या बळावर बहुमत मिळाले नाही आणि आघाडीच्या राजकारणाला पुन्हा महत्त्व प्राप्त झाले. भारतीय निवडणूक आयोगाच्या अधिकृत निवडणूक अहवालांमध्ये 2024 च्या लोकसभा निवडणुकीची सविस्तर सांख्यिकीय माहिती उपलब्ध आहे. या परिवर्तनातून भारतीय मतदारांच्या निवडीतील गतिशीलता स्पष्ट होते. एकाच राजकीय प्रवाहाचे दीर्घकालीन वर्चस्व कायम राहीलच असे नाही. सामाजिक, आर्थिक आणि प्रादेशिक घटकांच्या आधारे मतदार आपले राजकीय प्राधान्य बदलू शकतात.

8. वर्तमानातील राजकीय वास्तव - विकास, कल्याण आणि लोकसहभाग:

आजच्या भारतीय राजकारणात विकास आणि कल्याणकारी शासन या दोन प्रवाहांचा प्रभाव दिसतो. पायाभूत सुविधा, डिजिटल सेवा, थेट लाभ हस्तांतरण, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण विकास, शेतकरी कल्याण, आरोग्य आणि शिक्षण यांसारखे विषय निवडणूक राजकारणात महत्त्वाचे झाले आहेत. निवडणूक व्यवस्थेचाही प्रचंड विस्तार झाला आहे. निवडणूक आयोगाच्या

उपलब्ध आकडेवारीनुसार 1951 मध्ये सुमारे 1.96 लाख मतदान केंद्रे होती, 2019 पर्यंत त्यांची संख्या 10.37 लाखांहून अधिक झाली. हा विस्तार भारतातील लोकशाही प्रक्रियेचा भौगोलिक आणि प्रशासकीय विस्तार दर्शवितो.

यासोबतच नागरिकांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूपही बदलले आहे. पारंपरिक सभा आणि मोर्चांबरोबरच ऑनलाइन याचिका, सामाजिक माध्यमांवरील मोहिमा, डिजिटल चर्चासत्रे आणि नागरिक पत्रकारिता यांचा प्रभाव वाढला आहे.

9. डिजिटल राजकारण आणि माहितीचे नवे युग:

इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांनी राजकीय संवादाच्या स्वरूपात मूलभूत बदल केला आहे. राजकीय पक्ष आणि नेते थेट नागरिकांपर्यंत पोहोचू शकतात. पारंपरिक माध्यमांवरील अवलंबित्व काही प्रमाणात कमी झाले आहे. मात्र डिजिटल माध्यमांची ही ताकद आव्हानही निर्माण करते. खोटी माहिती, दिशाभूल करणारे संदेश, बनावट चित्रफिती, द्वेषपूर्ण प्रचार आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या साहाय्याने तयार केलेली भ्रामक सामग्री यामुळे मतदारांच्या माहितीपूर्ण निर्णयक्षमतेवर परिणाम होऊ शकतो.

त्यामुळे भविष्यात 'डिजिटल साक्षरता' ही लोकशाही साक्षरतेचा महत्त्वाचा भाग ठरणार आहे. नागरिकांनी माहितीचा स्रोत, विश्वसनीयता आणि संदर्भ तपासण्याची सवय विकसित करणे आवश्यक आहे.

10. भारतीय लोकशाहीसमोरील वर्तमानकालीन आव्हाने:

भारतीय लोकशाहीसमोरील पहिले महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे **राजकीय ध्रुवीकरण.** धर्म, जात, भाषा आणि प्रदेश यांच्या आधारे वाढणारे राजकीय विभाजन सामाजिक ऐक्याला बाधा आणू शकते. दुसरे आव्हान म्हणजे **निवडणूक प्रक्रियेतील आर्थिक प्रभाव.** निवडणुका अधिकाधिक खर्चिक होत असताना आर्थिक संसाधनांमध्ये मोठी तफावत असलेल्या उमेदवारांना समान राजकीय संधी मिळणे कठीण होऊ शकते. तिसरे आव्हान म्हणजे **राजकीय पक्षांमधील अंतर्गत लोकशाही.** पक्षांच्या उमेदवार निवडीपासून नेतृत्वनिर्मितीपर्यंत अधिक पारदर्शक आणि लोकशाहीवादी प्रक्रिया विकसित होणे गरजेचे आहे.

चौथे आव्हान म्हणजे **संस्थात्मक स्वायत्तता.** निवडणूक आयोग, न्यायपालिका, संसद, माध्यमे आणि इतर लोकशाही संस्था स्वतंत्रपणे आणि प्रभावीपणे कार्यरत राहणे ही लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी आवश्यक बाब आहे. पाचवे आव्हान म्हणजे **सामाजिक आणि आर्थिक विषमता.** मतदानाचा अधिकार सर्वांना समान असला तरी शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि आर्थिक साधनांमध्ये मोठी असमानता असल्यास राजकीय समानतेचे वास्तविक स्वरूप मर्यादित होऊ शकते.

11. राज्यघटनात्मक मूल्ये आणि लोकशाहीचे संरक्षण:

भारतीय लोकशाहीची स्थिरता राज्यघटनेच्या मूलभूत मूल्यांशी निगडित आहे. राज्यघटनेत वेळोवेळी दुरुस्त्या झाल्या असल्या तरी तिच्या मूलभूत संरचनेचे संरक्षण हा भारतीय घटनात्मक व्यवस्थेचा महत्त्वाचा सिद्धान्त बनला आहे. 1973 मधील *केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य* या ऐतिहासिक प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने संसदेला घटनादुरुस्तीचा अधिकार मान्य केला, परंतु राज्यघटनेची मूलभूत संरचना नष्ट करता येणार नाही, असा सिद्धान्त विकसित केला. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकृत नोंदींमध्ये या प्रकरणाची नोंद आणि मूलभूत संरचनेशी संबंधित तत्त्वे उपलब्ध आहेत.

लोकशाहीच्या भवितव्यासाठी हा सिद्धान्त अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कारण राजकीय बहुमताला शासन करण्याचा अधिकार असला तरी घटनात्मक मर्यादा आणि नागरिकांचे मूलभूत अधिकार यांचे संरक्षण आवश्यक असते.

12. भविष्यातील राजकीय वाटचाल:

भारतीय राजकारणाची भविष्यकालीन दिशा अधिक **समावेशक, पारदर्शक, विकेंद्रित आणि उत्तरदायी** असणे आवश्यक आहे. सर्वप्रथम निवडणूक सुधारणांकडे गांभीर्याने पाहणे गरजेचे आहे. निवडणूक खर्च, राजकीय निधी, उमेदवारांची माहिती आणि पक्षांच्या आर्थिक व्यवहारांमध्ये अधिक पारदर्शकता निर्माण झाली पाहिजे. दुसरे म्हणजे संसद आणि विधानसभांच्या कामकाजाचा दर्जा उंचावणे आवश्यक आहे. कायदे करण्यापूर्वी सखोल चर्चा, संसदीय समित्यांचा प्रभावी वापर आणि तज्ज्ञांचा सहभाग वाढवला पाहिजे. तिसरे म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक आर्थिक आणि प्रशासकीय अधिकार देणे गरजेचे आहे. लोकशाहीची खरी ताकद केवळ राष्ट्रीय पातळीवरील निवडणुकांमध्ये नसून नागरिकांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित स्थानिक संस्थांच्या कार्यक्षमतेतही असते.

चौथे म्हणजे महिलांचा आणि तरुणांचा राजकीय सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे. भारताच्या लोकसंख्यात्मक रचनेत तरुणांचे प्रमाण मोठे असल्याने त्यांना राजकीय निर्णयप्रक्रियेत अर्थपूर्ण स्थान देणे ही भविष्यकालीन गरज आहे. पाचवे म्हणजे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा जबाबदार वापर करणे आवश्यक आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सामाजिक माध्यमे आणि डिजिटल प्रचाराच्या वाढत्या प्रभावाच्या पार्श्वभूमीवर माहितीची सत्यता, गोपनीयता आणि नागरिकांचे डिजिटल अधिकार यांचे संरक्षण करणे महत्त्वाचे ठरेल.

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय परिवर्तन हा सातत्याने बदलत राहणाऱ्या समाजाचा राजकीय आरसा आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या राज्यघटनात्मक पायाभरणीपासून पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंत, काँग्रेसच्या वर्चस्वापासून बहुपक्षीय स्पर्धेपर्यंत, आणीबाणीच्या संकटापासून लोकशाही पुनर्स्थापनेपर्यंत आणि आघाडीच्या राजकारणापासून पुन्हा बहुमताधारित राजकारणापर्यंत भारतीय लोकशाहीने अनेक टप्पे पार केले आहेत. या प्रवासात राजकीय सत्तेचे स्वरूप बदलले असले तरी भारतीय मतदार हा लोकशाही प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. 1951-52 च्या पहिल्या निवडणुकीतून सुरू झालेली निवडणूक प्रक्रिया आज अत्यंत व्यापक आणि तांत्रिकदृष्ट्या विकसित स्वरूपात अस्तित्वात आहे. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीचे सर्वांत मोठे यश म्हणजे तिचे सातत्य आणि बदलत्या सामाजिक परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची क्षमता होय.

मात्र लोकशाहीची गुणवत्ता केवळ नियमित निवडणुकांवर अवलंबून नसते. स्वतंत्र आणि सक्षम संस्था, घटनात्मक मूल्यांचे संरक्षण, नागरिकांचे अधिकार, सामाजिक न्याय, पारदर्शक प्रशासन, जबाबदार माध्यमे आणि माहितीपूर्ण नागरिक हे लोकशाहीचे मूलभूत आधार आहेत. भविष्यातील भारतासमोर आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक समता, रोजगार, पर्यावरण, तंत्रज्ञान, डिजिटल माहिती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोखा यांसारखी गुंतागुंतीची आव्हाने असतील. या आव्हानांना सामोरे जाताना राजकारण केवळ सत्तास्पर्धेचे साधन न राहता लोककल्याण आणि सार्वजनिक उत्तरदायित्वाचे माध्यम बनणे आवश्यक आहे.

भारतीय लोकशाहीची भविष्यातील दिशा म्हणून **'घटनात्मक मूल्ये + समावेशक विकास + सक्रिय नागरिक सहभाग + सक्षम संस्था + तंत्रज्ञानाचा जबाबदार वापर'** हा समन्वय महत्त्वाचा ठरेल. भूतकाळातील अनुभवांकडून शिकत वर्तमानातील आव्हानांना सामोरे जाणे आणि भविष्यकालीन भारतासाठी अधिक न्याय्य, पारदर्शक व सहभागी लोकशाही घडविणे ही केवळ राजकीय नेतृत्वाची नव्हे तर प्रत्येक नागरिकाची सामूहिक जबाबदारी आहे.

International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

संदर्भसूची:

1. आंबेडकर बाबासाहेब; शिंदे विजय (अनु.). भारतीय राज्यघटना. श्री गजानन बुक डेपो, मुंबई, 2019, पृ. क्र. 209.
2. घांगरेकर चि. ग. भारतीय राज्यघटना : स्वरूप व राजकारण. श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2010, पृ. क्र. 24.
3. कुलकर्णी अंजली. भारतीय राज्यघटना समजून घेताना. सकाळ प्रकाशन, पुणे, 2019, पृ. क्र. 68.
4. पळशीकर सुहास. समकालीन भारतीय राजकारण : काँग्रेस वर्चस्व ते हिंदू जमातवाद. प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2004, पृ. क्र. 96.
5. गुहा रामचंद्र; साठे शारदा (अनु.). गांधींनंतरचा भारत : जगातील सर्वांत मोठ्या लोकशाहीचा इतिहास. मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, 2015, पृ. क्र. 81.
6. भारत निवडणूक आयोग. An Atlas: Lok Sabha Elections 2024. भारत निवडणूक आयोग, नवी दिल्ली, 2025, पृ. क्र. 31.
7. Kothari Rajni. Politics in India. Little, Brown and Company, Boston, 1970, Page No. 152–223.